

ДІЯЛЬНІСТЬ ЕТНОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ ВУАН З ВИВЧЕННЯ НАРОДНОЇ КУЛЬТУРИ ПОДІЛЛЯ У 20-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Проаналізовано діяльність Етнографічної комісії ВУАН з вивчення народної культури Поділля у 20-х рр. ХХ ст.

The activity of the Ethnographical Commission of All – Ukrainian Academy of Sciences concerning learning the folk culture of Podilia in the 20s of the XXth century has been analysed.

В історії українського народознавства 20-і рр. ХХ ст. посідають особливо помітне місце. Вони характеризуються піднесенням національної свідомості, зростанням інтересу до власної історії та культури, розгортанням масового краєзнавчого руху та активності національної наукової еліти у дослідженнях і збереженні для майбутніх поколінь культурно-історичної спадщини українського народу. Це десятиріччя стало важливим етапом в історико-етнографічному, фольклорному та загалом в народознавчому вивченні Поділля.

Своєрідними науково-організаційними та координаційними центрами етнографічних досліджень стали установи Всеукраїнської Академії Наук. Важливу роль в організації збиральницької і дослідницької роботи в регіоні відіграла зокрема Етнографічна Комісія. Окремі аспекти діяльності Етнографічної Комісії стали предметом дослідження сучасних науковців. Цінний внесок у розробку досліджуваної проблеми зробили В.Борисенко, Л.Мельничук, С.Музиченко, Г.Скрипник¹.

Ураховуючи обмеженість обсягу запропонованої статті, ми ставимо своєю метою розкрити роль Етнографічної комісії у розгортанні етнографічних досліджень Поділля, формуванні активу місцевих дослідників й осередків для такої роботи та показати її перші результати.

Етнографічна комісія ВУАН виникла 20 квітня 1920 р. як відповідна секція Українського наукового товариства. У її складі працювало 4 підсекції: загальної етнографії, фольклору, вивчення народного права та народної музики. Головою секції став проф. В.Клінгер, секретарем – А.Онищук. У листопаді 1920 р. було обрано Президію, до якої увійшли відомі вчені А.Лобода (голова), К.Квітка (заступник), А.Онищук (секретар), Д.Щербаківський (скарбник). У червні 1921 р. Етнографічна секція об'єдналася з Українською Академією Наук, отримавши статус комісії. Вона мала "об'єднувати наукових діячів у галузі етнографії на Україні; провадити планомірну й систематичну науково-дослідну працю, як силами членів комісії, так і залучаючи до цієї праці дослідників на місцях; допомагати розвитку нових осередків для дослідження українського селянського, а так само й міського народного побуту й усної творчості; збирати й вивчати етнографічно-фольклорний матеріал"². На 1 липня 1925 р. комісія нараховувала у своєму складі вже 24 співробітники. Крім того, у її роботі брали участь ще понад 50 відомих учених-українознавців³. Дослідницька діяльність багатьох із них була пов'язана з Поділлям.

Науково-дослідницька діяльність комісії здійснювалася в різноманітних напрямках і формах: засіданнях, на яких відбувалися "зачитування й обмірковування доповідей" та обговорення актуальних поточних проблем, складанні бібліографічних покажчиків, інструктивних листів, збирацьких програм, влаштуванні спеціальних екскурсій, експедицій, як з організаційною, так і з пошуковою метою; створенні етнографічних гуртків та проведенні семінарів з методології збирання, вивчення досвіду етнологічних досліджень у Західній Європі та Америці, налагодженні міжнародних зв'язків, виданні часописів та активних публікацій на-

працьованих матеріалів. Тільки за перші 5 років роботи нею було розроблено й розповсюджено понад 6 тис. різноманітних відозв, програм та інструкцій щодо організації краєзнавчо-етнографічної роботи та збирання пам'яток народної культури⁴.

Така робота Етнографічної комісії мала чималий резонанс навіть за рубезжем. Про це, зокрема, свідчив той факт, що в 1929 р. до комісії надійшло запрошення на Міжнародний з'їзд слов'янських філологів у Празі, однак ніхто з українських народознавців не зміг побувати на цьому форумі. Причиною цього був не брак коштів, як тоді подавалося в пресі, а тотальний наступ більшовизму на українську культуру.

Примітною рисою діяльності Етнографічної комісії ВУАН було залучення широких верств населення до краєзнавчого пошуку, створення силами культурно-освітніх працівників, учителів, студентів, селян розгалуженої кореспондентської мережі на всій території України. Уже в першій половині 1925 р. з Етнографічною комісією постійно співпрацювали 145, а станом на 1 січня 1928 р. – понад 380 дописувачів з усіх регіонів республіки, 46 з них займалися дослідницькою роботою на Поділлі⁵.

На кінець 1920-х рр. кількість постійних кореспондентів комісії зросла до 2 тис.⁶. Як свідчать анкети обстеження, проведеного Комісією у 1929–1930 рр., більшість дописувачів становила учнівська та студентська молодь⁷. Серед кореспондентів старшого віку переважали представники селянства та сільської інтелігенції – вчителі, агрономи, лікарі. Жоден з них не вимагав ніякої платні за працю, хіба що деякі прохали хоч трохи паперу, якого тоді так не вистачало (чимало листів, записів зроблено на аркушах з учнівських зошитів, на сторінках рахункових книг, на зворотному боці квитанцій, довідок, оголошень тощо)⁸.

Помітний внесок у збирання та дослідження зразків традиційно-побутової культури, фольклору, музичної творчості Поділля, які тісно співпрацювали з Етнографічною комісією, зробили місцеві дослідники Гнат Танцюра⁹ та Мефодій Рябий¹⁰.

Фольклорист, краєзнавець і вчитель Гнат Трохимович Танцюра народився в с. Зятківці Гайсинського р-ну на Вінниччині 10 червня 1901 р. в бідній селянській сім'ї. З шістнадцяти років почав записувати народну творчість у рідному селі. Він не лише записував пісні, приказки, загадки, а й вивчав історичний та етнографічний матеріал свого села. Згодом навчився грати на скрипці, гітарі та інших інструментах. Продовжив навчання у Харківському музично-драматичному інституті, але не закінчив його через хворобу. Працюючи під науковим керівництвом Етнографічної комісії ВУАН та Кабінету вивчення Поділля, він зібрав протягом 1917–1920 рр. величезну кількість фольклорного матеріалу.

Мефодій Рябий – краєзнавець, уродженець с. Кукавки Могилів-Подільського р-ну на Вінниччині. У Державному архіві Вінницької обл. зберігається особистий фонд Мефодія Рябого, у якому міститься значна кількість документів, що засвідчують його сподвижницьку етнографічну наукову діяльність. Тільки протягом 1927–1929 рр. М.Рябому було надіслано

Етнографічною комісією 17 листів, у яких вона висловлювала свою щирю подяку за переданий до Комісії матеріал і висловлювала побажання не забувати про неї і надалі¹¹.

Етнографічна комісія, як і інші інституції ВУАН, активно займалася екскурсійно-експедиційною роботою. Значну увагу при цьому вона приділяла і дослідженню традиційно-побутової культури Поділля. Науковці комісії часто виїздили в експедиції до сіл і міст регіону, де збирали значний фактичний матеріал з фольклору та етнографії. Об'єктом цих досліджень стали культурно-побутові особливості населення, звичаї та обряди, народне мистецтво.

Так, К.Квітка, під керівництвом якого працював Музично-етнографічний кабінет при Етнографічній комісії, їздив на Поділля "записувати народні мелодії і досліджувати весняні звичаї, зв'язані зі співами і танками"¹². В.Білий, О.Курило, В.Петров неодноразово подорожували по Поділля, збираючи етнографічні матеріали¹³. В.Камінський працював в архівах і музеях Вінниці, зібравши рідкісний матеріал про давнє українське звичаєве право¹⁴.

Найбільше уваги приділялося вивченню кустарних промислів та ремесел Поділля. Всебічне їхнє обстеження відбувалося у річці дослідження продуктивних сил Поділля для більш раціонального використання місцевих ресурсів, стимулювання розвитку традиційних видів господарської діяльності. Особливий внесок у вивчення подільських кустарних промислів досліджуваного періоду зробив відомий науковець, етнограф, краєзнавець, уроженець с. Степашки Гайсинського повіту Подільської губернії Ю.Александрович. У 1921 р. Ю.Александрович отримав призначення завідувачем Подільського губернського архівного управління. До 1924 р. з його ініціативи було зареєстровано і взято під охорону 1231 архів губернії¹⁵. Він – засновник Державного архіву Вінницької області, один з фундаторів Вінницького округового історико-побутового музею¹⁶.

Крім того, Ю.Александрович тісно співпрацював з Етнографічною комісією та іншими установами Академії наук. Дослідником було здійснено кілька індивідуальних та колективних екскурсій на Поділля, підготовлено доповіді на засіданні Етнографічної комісії. І хоч його етнографічні експедиції не завершилися створенням узагальнюючих праць, вони, безумовно, відіграли велику роль у нагородженні фактичного матеріалу про походження та традиції подільської кераміки, її найвідоміших митців та окремі осередки.

Особливий науковий інтерес Ю.Александровича був пов'язаний з бубнівською керамікою. Саме він першим з українських учених зробив спробу всебічно вивчити один з найвідоміших гончарних центрів Поділля. Протягом 20-х рр. ХХ ст. дослідник кілька разів виїздив до Бубнівки. Зібрана ним колосальна колекція старовинних та тогочасних виробів місцевих гончарів у кустарному відділі Сільськогосподарського музею у Києві (понад 600 пам'яток) не мала собі рівних щодо кількості та різноманітності варіантів, а також багатства форм бубнівського посуду. За матеріалами бубнівських екскурсій Ю.Александрович підготував і виголосив на засіданні Етнографічної комісії восени 1925 р. доповідь, яка була опублікована згодом у журналі "Побут"¹⁷.

У кількох експедиціях до Бубнівки брала участь і відомий вчений, співробітник Етнографічної комісії Л.Шульгина. Її розвідка "Гончарство в с. Бубнівці на Поділлі" (1929)¹⁸ є вагомим внеском у дослідження не тільки подільського, а й українського гончарства. Дослідниця дуже детально, зі збереженням місцевої гончарної лексики описала весь процес керамічного виробництва, звернула увагу на особливості традиційно-

го розпису, дала ґрунтовну характеристику форм і типів глиняних виробів, зафіксувала відомості про династії бубнівських гончарів. Вона вивчала також світогляд та вірування, традиції та звичаї, що неухильно зберігалися багатьма поколіннями бубнівських гончарів. Л.Шульгина вочевидь сприймала гончарство як цілісне явище національної культури, а не лише як галузь виробничої діяльності етносу.

За матеріалами експедиції Ю.Александровича та Л.Шульгиної було підготовлено ґрунтовне дослідження "Орнамент бубнівського посуду" (1929)¹⁹. Його авторку, члена Етнографічної комісії ВУАН, працівника сільськогосподарського музею Євгенію Спаську справедливо вважали одним з найкваліфікованіших спеціалістів у царині народних ремесел. Вона не раз і сама була в регіоні, ґрунтовно вивчала місцеві ремесла та промисли, їхні окремі осередки, зафіксувала імена майстрів. Як зазначала дослідниця, саме вивчення бубнівського гончарства докорінно змінило її погляд на народне мистецтво, як на творчість сталу, суто колективну, анонімну, без яскравих рис індивідуальності. Є.Спаська захоплювалася талантом і самобутністю подільських майстрів, які "ніби квітоводи, що один перед одним змагаються, скільки гатунків рослин можуть вони вивести з одного й того самого насіння"²⁰. Працюючи за статистичним методом над масовим матеріалом з гончарства одного села, дослідниця серед більш ніж 700 пам'яток не знайшла двох абсолютно ідентичних.

Етнографічна комісія мала свій друкований орган – "Етнографічний вісник" (за 1925–1932 рр. вийшло 10 книг, 150 наукових статей), який відіграв важливу роль у розвитку української етнології, поширенні етнологічних знань про культуру і побут різних етносів. Відбиваючи характер діяльності комісії, він займав чільне місце серед тогочасних періодичних наукових видань. Звернення "Етнографічного вісника" до сучасності поєднувалося з пильною увагою до питань наукової спадщини. Майже в кожній книзі цього видання під рубрикою "Статті й матеріали з історії української етнографії" знаходимо публікації, бібліографічні покажчики чи повідомлення про віднайдені рукописи фольклорно-етнографічних записів, які зберігалися в різних архівах, а також нариси про діяльність українських учених у т. ч. і Поділля²¹.

Приділяв увагу вісник і проблемам давніх вірувань, обрядів, астральних уявлень подолян²². Автори праць з цих питань прагнули віднайти корені українців, довести, що джерелом численних фольклорних сюжетів, образів, мотивів, обрядів і вірувань українського народу були глибинні релігійні уявлення та міфи²³.

Широким колом наукових інтересів позначена рубрика вісника "Рецензії", де друкувалися і ґрунтовні рецензії, і короткі анотації, і бібліографічні покажчики фольклорно-етнографічної та краєзнавчої літератури. Зокрема, четверта книга "Етнографічного вісника" містила рецензію П.Ковальова на дослідження подільського етнографа В.Отамановського "Краєзнавство на Поділлі"²⁴. Як справедливо зазначив П.Ковальов, книжка цінна не тільки тим, що виявляє те недооцінювання краєзнавства, яке залишилося як спадщина минулого ладу, але й тим, що вона інформує свого читача в чому взагалі полягає краєзнавча праця. Навіть більше, книжка ця містить у собі дані про мережу краєзнавчих установ, план краєзнавчої праці, статут, програми до збирання матеріалів, і, таким чином, у цілому являє собою наче інструкцію, якою до деякої міри можна керуватися, закладаючи краєзнавчі установи в інших місцевостях України.

Інший друкований орган Етнографічної комісії – "Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН" (у 1926–1930 рр.

вийшло 16 номерів) також відображав основні форми діяльності Комісії – інформацію про нові надходження матеріалів духовної і матеріальної культури, традицій, звичаїв та обрядів, вірувань, народно-побутового календаря, записи легенд та пісень, вивчення народного житла, господарства, знарядь праці. Видання орієнтувало етнологів на точність запису і повноту збору народознавчого матеріалу. У бюлетені вміщувалися програми для зв'язку з кореспондентською мережею, друкувалися кращі записи як приклад для збирачів. Значна частина друківаних матеріалів стосувалася Поділля.

Отже, у 1920-і рр. Етнографічна комісія ВУАН була одним із провідних центрів з розгортання та організації роботи, спрямованої на вивчення народної культури України в цілому і Поділля зокрема. Проіснувавши понад 10 років, вона відіграла важливу роль у формуванні банку даних з різних галузей народознавства, виділяючись з поміж інших етнологічних установ України найширшим профілем і розмахом збирацької праці, найтіснішим зв'язком з масами, пильним інтересом до творчості українського народу. Завдяки експедиційній роботі науковців комісії та залученню до збирацької діяльності кореспондентів з місць, де помітну роль відігравали подолляни, у фондах Етнографічної комісії зосередилися тисячі фольклорно-етнографічних записів, описи предметних галузей етнокультури Поділля. Значна частина результатів дослідження Поділля через друківані орга-

ни Етнографічної комісії була доведена до широкої наукової громадськості України і зарубіжжя.

¹ Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920–1930-х рр. – К., 2002; Мельничук Л. Діяльність установ Української Академії Наук по вивченню гончарних промислів Поділля (20-і рр. XX ст.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2001. – Вип. 16 – С. 283–290; Музиченко С. Етнографічна комісія ВУАН (1921–1933) // Нариси з історії української етнології. – К., 2002. – С. 73–80; Скрипник Г. Етнографічне вивчення Поділля установами Української Академії Наук у 20-і роки XX ст. // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля. Наук. зб. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 9–10. ² Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН – К., – 1926. – № 1. – С. 1. ³ Коротеньке звітномлення про діяльність Етнографічної комісії при Українській Академії Наук // Етнографічний вісник (Далі Е.В.). – К., 1925. – Кн. 1. – С. 90–94. ⁴ Мельничук Л. Зазнач. праця. – С. 284. ⁵ Там само. – С. 285. ⁶ Бюлетень... – К., 1930. – № 15. – С. 22. ⁷ Там само. – С. 24. ⁸ Музиченко С. Зазнач. праця. – С. 75. ⁹ Бюлетень... – К., 1928. – № 7. – С. 6. ¹⁰ Державний Архів Вінницької області (Далі ДАВО) – Ф. Р.–5321, оп. 1, спр. 19, арк. 1–36. ¹¹ Там само. ¹² Бюлетень... – К., 1927. – № 3. – С. 5. ¹³ Там само. – С. 2. ¹⁴ Звітномлення про діяльність Етнографічної комісії Української Академії Наук за другу половину р. 1925. // Е.В. – К., 1926. – Кн. 2 – С. 157. ¹⁵ Мельничук Л. Зазнач. праця. – С. 285. ¹⁶ ДАВО – Ф. Р.–254, оп. 1, спр. 634 а, арк. 195–198. ¹⁷ Мельничук Л. Зазнач. праця. – С. 287. ¹⁸ Матеріали до етнології. – К., 1929. – Ч. II. – С. 111–200. ¹⁹ Там само. – С. 201–227. ²⁰ Там само – С. 217. ²¹ Левченко М. Збірка подільських казок 1850–1860 рр. Димінського // Е.В. – 1927. – Кн. 4. – С. 124–130; Носів А. Матеріали до антропології України. Українці Поділля // Е.В. – К., 1927. – Кн. 5. – С. 94–117. ²² Пчілка О. Українські народні легенди останнього часу // Е.В. – К., 1925. – Кн. 1. – С. 41–49; Дмитрук Н. Про чудеса на Україні року 1923-го. Калинівські пісні // Там само. – С. 50–61. ²³ Попов П. До текстів т. зв. "Калинівських пісень" // Е.В. – К., 1927. – Кн. 4. – С. 8–30. ²⁴ Ковальов П. Вал Отмановський. Краєзнавство на Поділлі // Е.В. – К., 1922. – Кн. 4. – С. 179–180.

Надійшла до редколегії 04.06.03

М.В.Борисенко, канд. іст. наук

"КОМУНАЛЬНА УТОПІЯ" БІЛЬШОВИКІВ У ДИСКУРСІ ТОТАЛІТАРНОЇ КУЛЬТУРИ (1920–1930-І РОКИ)

*Присвячено зміні комунального проекту як засобу трансформації повсякденного життя українців у сталінський період.
This article is devoted to changes of soviet communal project, as way to transforming of ukrainian life style in Stalin's time.*

На сьогодні у вітчизняній історіографії питання культурної політики більшовиків у 1920–1930-х рр. висвітлено досить повно. Однак у творах авторів радянського періоду домінує політичний аспект діяльності комуністичної партії¹, а у сучасних працях досліджується репресивний бік сталінської культури – переслідування митців, засилля цензури, репресії². Поза увагою дослідників залишається надзвичайно цікавий аспект соціальних метаморфоз 1920–1930-х рр., а саме більшовицькі утопічні плани переустрою побуту людини, стилю життя та врешті й трансформації соціально-психологічних підвалин людської особистості. Хоча футуристичні концепції "культурної революції" викликали зацікавленість у мистецтвознавців, істориків архітектури, соціологів³.

Якщо ми розглядаємо проекти трансформації буденності, як складової частини радянської культури, то необхідно згадати твердження німецького дослідника Ш.Платенборга, який писав, що для комуністичної культури людина була лише знаряддям, рупором або її відображенням. Для плановиків культури людина була не індивідумом, що наділена тілом і психікою, а лише виразником культури. Ця культура була фіксацією ідеального стану в майбутньому⁴.

Цілковито виправдане запитання – Чи варто формулювати проблему саме як "соціальна утопія"? Адже поле застосування більшовицької фразеології визначалося цілком об'єктивними завданнями перебудови повсякденності. Не варто забувати, що механізація домашнього господарства, нова форма житла та розселення стали наслідками формування індустріального суспільства. У 1933 р. в Афінах відбувся світовий конгрес архітекторів,

які підписали "Афінську хартію", що вимагала від забудовників та проектувальників враховувати насамперед завдання нового побуту, екологічної безпеки, транспорту, відпочинку. Однак, якщо у світі ці перетворення були відображенням глобальних процесів – науково-технічного прогресу, урбанізації, промислового буму тощо, то в СРСР "комуністичний рай" був футуристичним ідеалом, який намагалися втілити без урахування реалій життя. Саме утопісти XVII–XVIII ст. першими почали розглядати устрій міста через призму соціальної революції. Багато утопістів епохи Просвітництва займалися питаннями організації нового життєвого простору, що було пов'язано з їхньою особливою увагою до проблем споживання та розподілу, що турбувало їх значно більше ніж проблеми нової організації суспільного виробництва⁵.

Так, один з комуністичних дизайнерів культури писав, що проблема міста є похідною від практичного вирішення проблем промисловості та сільського господарства, але вже в наступному абзаці додає: "міста повинні перестати бути центрами торгівлі та промисловості, концентрації банківських і біржевих операцій, а стати тільки культурним співжиттям трудящих"⁶. Таким чином, нове урбанізоване середовище в дискурсі нової культури є інструмент "окультурювання". Механізація побуту, його абсолютно нова форма мала б здійснювати прямий конструюючий вплив на людину, змінюючи її поведінку, психологію та врешті й фізіологію. Новий побут, про який так багато говорили більшовики, полягав у створенні нової системи комунально-побутового обслуговування, що не так підкріплював ідеологічне виховання мас, як сам по собі вже був втіленням цієї ідеології в доступній формі.